

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

КАПРАЛЬ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ

**СЛОВОВІРНА ВАЛЕНТНІСТЬ ТА
СЛОВОВІРНА ПАРАДИГМАТИКА НАЗВ
ОСІБ У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ**

Спеціальність 10. 02. 02 – російська мова

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата філологічних наук**

Київ – 1997

811.169.1

АВЗВ.944

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00761000 (E)

Робота виконана на кафедрі російської мови
Ужгородського державного університету

- Науковий керівник: доктор філологічних наук, доцент
Волков Валерій В"ячеславович
- Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Карпенко Маргарита Олександрівна
кандидат філологічних наук
Медведєва Людмила Олександрівна
- Провідна установа: Київський державний лінгвістичний
університет

Захист відбудеться "19" березня 1997 року о 10 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.01.30
в Київському університеті імені Тараса Шевченка
(Київ, б. Т.Шевченка, 14).

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці
Київського університету імені Тараса Шевченка (Київ,
вул. Володимирська, 58, кім. 10).

Автореферат розісланий "___" лютого 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук, доцент Шахова Л.І.

Проблеми словотвору привертають увагу дослідників у багатьох аспектах. Завдяки працям В.В. Виноградова, Г.О. Винокура, О.І. Смирницького закладено підвалини багатограних досліджень російського словотвору, які на сучасному етапі пов'язані з іменами О.А. Земської, В.В. Лопатіна, А.Д. Зверєва, І.С. Улуканова, В.О. Горшинича, О.М. Тихонова, О.С. Кубрякової, І.Г. Милославського, В.В. Волкова та ін. При розгляді найбільш актуальних питань динаміки мови на різних рівнях, зокрема лексичному, словотвірному, увагу дослідників привертають словотвірчі процеси у галузі такого важливого фрагменту лексичної системи російської мови як назви осіб (НО), що також трактуються як загальні антропоніми.¹

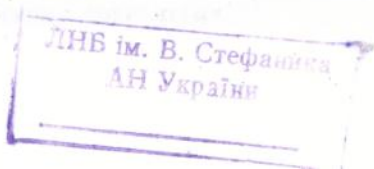
У російському мовознавстві цей фрагмент неодноразово був предметом досліджень у плані лексикологічному (Путягін, 1975; Жадько, 1984; Колчин, 1988; Белоусова, 1989 та ін.) та словотвірному (Максимов, 1975; Мамрак, 1979; Долгов, 1984; Горбань, 1987; Рябов, 1988 та ін.). Досліджувались і певні групи дериватів, мотивованих окремими підгрупами НО (Пугачов, 1987; Дащенко, 1989; Собіров, 1991; Бурмістрова, 1992).

Важливе місце в розробці сучасної теорії російського словотвору належить методологічним та методичним підходам, здійсненим у сфері словотворчого синтезу (І.Г. Милославський) й того напрямку, який визначено як когнітивну теорію словотвору (В.В. Волков). Проекція цих теоретичних поглядів на конкретний фрагмент мовної системи (в даному випадку деантропонімний словотвір) сприяє їх поглибленню, суттєво їх доповнює, чим і визначається актуальність обраної теми.

Мета дослідження - виявити основні закономірності функціонування антропонімо-деантропонімного фрагменту російського словотвору через характеристику словотвірної валентності та словотвірної парадигматики НО.

Завдання дослідження визначаються у відповідності з темою: 1) дослідити основні фактори, від яких залежить словотвірна валентність НО, показники словотвірної валентності НО різних підгруп (немотивовані, мотивовані, багатозначні, однозначні, односкладові і т. ін.); 2) визначити ядрну частину НО, її роль як словотвірної основи для розвитку й збагачення лексичної системи мови; 3) сформулювати принципи

¹Така трактовка отримала відбиток у даній роботі в термінах антропонімний, деантропонімний, антропонімічне поле, антропонімо-деантропонімічне поле/фрагмент.

словотворчо релевантної класифікації НО у російській мові; 4) визначити типову словотвірну парадигму (ТСП) НО; 5) виявити основні системоформуючі параметри деантропонімної словотвірної семантики; 6) на рівні окремих словотвірних категорій (мікрокатегорій) сформулювати "правила" словотвору, розглянути можливості прогнозування подальшого розвитку цих фрагментів деантропонімного словотвору; виявити певні тенденції динаміки системи деантропонімного словотвору.

Новизна дослідження визначається тим, що вперше на основі системного підходу до деантропонімного словотвору визначено основні фактори, що впливають на словотвірну валентність НО, ядрну частину класу НО; повний набір словотвірних значень (СЗ), що складають типову словотвірну парадигму НО; закономірності реалізації деантропонімних СЗ, ділянки словотвору, що піддаються "алгоритмізації", ступінь продуктивності окремих деантропонімних СЗ та засобів їх реалізації в сучасній російській мові; на основі когнітивної теорії словотвору запропоновано словотворчо релевантну класифікацію лексичного класу НО; пропонуються також відповідні методики дослідження.

Матеріалом дослідження є 874 парадигми непохідних та 2058 парадигм похідних НО, за даними "Словообразовательного словаря русского языка" О.М. Тихонова, інших лінгвістичних словників,⁴ а також створеної автором картотеки цитат із сучасних періодичних видань та художньої літератури. Дане антропонімо-деантропонімне поле є системою з такими головними вимірами: 1) сукупність твірних НО, упорядкована за певними параметрами; 2) упорядкована сукупність деантропонімних словотвірних значень, котрі при розгляді разом зі словотворчими формантами, виступають як словотворчі мікрокатегорії (СМК); 3) закономірності сполучення/"несполучення", по-перше, лексичних значень мотивуючих НО з деантропонімними СЗ; по-друге, закономірності сполучення антропонімних основ з деантропонімними словотворчими формантами як носіями цих СЗ.

Предметом дослідження є система назв осіб та похідних від них дериватів у російській мові.

Методика дослідження: основним є описовий метод з його конкретними прийомами - статистичним та зіставним; використано слово-

⁴Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т.-М.: Рус.яз., 1985; Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти т.-М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948-1965; Словарь русского языка: В 4-х т. /Под ред. А.П. Евгеньевой.-М.: Рус. яз., 1981-1984; Ожегов С.И. Словарь русского языка.-М.: Рус. яз., 1986; Новые слова и значения: Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов /Под ред. Н.З. Котеловой.-М.: Рус. яз., 1984 і ін.

творчий аналіз, а також компонентний аналіз, здійснений на лексичному та словотворчому рівнях.

Теоретична цінність. Дисертаційне дослідження дозволяє здійснити інтегрований опис конкретного фрагменту мовної системи, певною мірою доповнює та уточнює сучасні теоретичні характеристики російського словотвору. Такий підхід визначає деантропонімний словотвір як цілісність, що формується на основі, з одного боку, розгортання значної частини субстантивного лексику (НО) у словотворчі парадигми, з іншого боку, розгортання деантропонімних категорій в підгрупи конкретних дериватів.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її результати можна використати у викладанні у середній та вищій школі (загальний курс словотвору), а також у лексикографічній практиці.

Апробація дисертації. Дисертацію обговорено та рекомендовано до захисту на кафедрі російської мови Ужгородського державного університету. Результати досліджень апробовано на наукових конференціях професорсько-викладацького складу Ужгородського університету (1987-1996), республіканських та міжвузівських наукових конференціях (Єреван, 1988; Ужгород, 1989; Гродно, 1992). Основні положення роботи відображені у 12 публікаціях (2 друк. арк.).

Структура роботи: Вступ, розділ 1 "Словотвірна валентність назв осіб у російській мові", розділ 11 "Система деантропонімних словотвірних значень та закономірності їх реалізації" та висновки. У тексті подано 21 таблицю та 12 схем.

ЗМІСТ РОБОТИ

У Вступі характеризується об'єкт дослідження, мета та завдання дисертації, методичні та методологічні засади.

Об'єкт словотвору (дериватології), як відносно самостійної наукової дисципліни, в найбільш загальному вигляді може бути визначено як *мотиваційні відношення* (відношення мотивації, "виведення") в парах "мотивуюче-мотивоване". Два складових елементи похідного слова - пе мотивуюча база (основа із різним її морфемним наповненням - корінь в поєднанні з афіксами або без такого поєднання) і словотворчий формант (афікс, афіксод та ін.). У центрі уваги дослідника може бути або перший, або другий елемент, що визначає розгляд системи словотвору з "ретроспективних" ("від мотивованого") або з "перспективних" ("від мотивуючого") позицій, причому співвідношення мотивуючих та мотивованих може розглядатися або лише на семантичному рівні, або на формально-семантичному рівні, тобто з урахуванням засобів реалізації кожного з СЗ і всіх видів обмежень сполучуваності основ з формантами.

Залежно від вихідної точки зору дослідника при вивченні мовних одиниць ("від плану вираження" або "від плану змісту") розрізняють два аспекти - семасіологічний та ономасіологічний.

У цьому дослідженні система деантропонімного словотвору розглядається і з семасіологічних, і з ономасіологічних, тобто з "ретроспективних" і з "перспективних" позицій.

Дві пари протилежних підходів у дослідженні словотворчої системи не виключають, а доповнюють одна одну, можуть розглядатися як етапи початковий ("ретроспективний" й семасіологічний) і кінцевий ("перспективний" й ономасіологічний). Тільки достатній рівень розробки семасіологічних аспектів деривації дозволяє досліджувати систему словотвору з ономасіологічних позицій. Якщо у працях семасіологічного напрямку дослідник спирається перш за все на поняття словотворчого типу, то в роботах ономасіологічного характеру - на поняття "словотворча категорія". В нашій роботі ми використовуємо модифікацію цього поняття - поняття **словотворча мікрокатегорія** як сукупність формантів (і типів, і самих похідних слів) з одним і тим же значенням, які приєднуються (можуть приєднуватися) до основ тільки одного лексичного класу (НО).

У першому розділі "Словотвірна валентність назв осіб у російській мові" розглядаються основні питання "перспективного" аспекту деантропонімного словотвору, пов'язані з аналізом словотвірної валентності НО. Під словотвірною валентністю розуміємо здатність тієї чи іншої мовної одиниці (в цій роботі - НО) виступати мотивуючою, стосовно інших мовних одиниць (деантропонімних дериватів). Для початку вважаємо за можливе скористатися простим зіставленням кількості дериватів, що фіксуються в парадигмах НО різних угруповань в середині цілого класу назв осіб. Кількість дериватів може коливатися в широких межах: так, у НО **человек** - 39 дериватів у парадигмі: **человечек, человечиче, человечество, очеловечить, человекознание** і ін.; у НО **чемпион** - 6 (**чемпионка, чемпионство, чемпионский** і ін.; у НО **аналитик** - 0 (в літературній мові не представлені деривати, що утворені в парадигмі цього НО) і т.д. Числа 39, 6, 0 і т.ін. трактуються нами як показники словотвірної валентності (в тому числі нульової) досліджуваних НО, вони виступають "кількісним показником реалізованих можливостей" (Т.М. Беляєва). Спираючись на кількісні дані, видається за можливе виявити фактори, що обумовлюють високу або низьку словотвірну валентність НО, а саме: мотивованість/немотивованість вихідних НО, їх словотворча структура і ступінь словоутворення (для похідних), кількість лексичних значень, входження до складу антонімічних пар, функціонально-стилістичні властивості, походження (питомо російські - іншомовні НО), фонетична довжина (кількість складів), характер фіналі основи, "домі-

нантність" (здатність НО виступати домінантою синонімічного ряду), приналежність до спільного роду.

Різні фактори по-різному впливають на показник словотвірної валентності НО. Найбільш вагомий фактор - мотивованість/немотивованість НО. Валентність немотивованих одиниць в 2.2 рази вища за валентність мотивованих.

Визначаючи коефіцієнти впливу тих чи інших факторів на словотвірну валентність НО, вважаємо за доцільне визначати їх окремо для непохідних та похідних НО.

Вплив того чи іншого фактора відображають і дані про середню кількість дериватів у парадигмах непохідних та похідних НО (таблиця 1).

Таблиця 1

Залежність словотвірної валентності назв осіб від різних факторів

Структура НО	Непохідні НО	Похідні НО
Фактори		
Багатозначність/однозначність	6,12/2,93	2,67/1,44
Домінантність/недомінантність	6,12/3,12	2,54/1,44
Антонімічність/неантонімічність	6,83/3,39	2,03/1,57
Конотативність/нейтральність	2,19/3,80	1,19/1,72
Іншомовність/неіншомовність	2,07/6,44	1,55/1,59
Одно-/дво-/три -/чотирискладовість	4,76/3,51/3,34/2,43	1,89/1,85/1,82/1,32
Віддісл./відімен./відприкметниковість		1,92/1,41/1,08

Висока словотвірна валентність простежується у тих непохідних НО, котрі є первісно російськими за походженням, багатозначними, стилістично нейтральними, виступають домінантами синонімічних рядів, входять до складу антонімічних пар. Словотвірна валентність цих угруповань НО значно вища (у шістьох-три рази), ніж валентність іншомовних, однознач-

них і т. ін. Меншою мірою виражений вплив знайдених факторів на словотвірну валентність похідних НО, однак закономірності мають такий же характер, як і для непохідних. Від фонетичної довжини НО (кількості складів) словотвірна валентність залежить незначною мірою (максимум валентності у одно-, дво- і трискладових НО). Стосовно останнього можна відзначити загальну для непохідних та похідних НО тенденцію: чим менше складів у мотивуючого, тим вища його валентність. Для валентності похідних НО важлива їх словотвірна структура (валентність віддіслівних НО значно вища, ніж відіменникових та відприкметникових).

Аналіз факторів, що обумовлюють високу чи низьку валентність НО, дозволяє визначити "ядро" класу НО, тобто одержати перелік тих одиниць даного класу, що входять до основного лексичного фонду і таким чином найбільш активно беруть участь у розвитку та збагаченні лексичного складу мови (чим вища словотвірна валентність того чи іншого НО, тим ближчою є вона до умовного центру (середини), до "ядра" класу, і навпаки). При цьому можливі різні підходи до визначення ядерної частини класу НО: "від фактора/факторів" чи "від кількості дериватів". Так, спираючись на окремі фактори або угруповання їх, що зумовлюють високу валентність НО, можна одержати різні варіанти такого переліку, пор.: непохідні, російські за походженням, що входять до складу антонімічних пар, багатозначні, є домінантами синонімічних рядів (фактори названі за мірою їх впливу на словотвірну валентність НО). Число параметрів при цьому може бути різним; чим більше їх, тим вужчим буде перелік "ядерних" НО.

Визначення "ядра" класу НО може базуватися і на кількості мотивованих ними простих дериватів. У досліджуваному матеріалі представлено 68 НО з вісьмома та більше простими дериватами в парадигмі. Назвемо це "ядро" класу НО в порядку зменшення кількості дериватів: від брат (19 дериватів в словотвірній парадигмі) до лікарь (8 дериватів): брат, баба, черт, мужик, поп, князь, человек, отец, кулак, казак, друг, начальник, славянин, мастер, хозяин, плут, солдат, мама, пан, урод, цыган, Бог, монах, тиран, кунец, шельма, шпион, дьякон, муж, слесарь, дед, председатель, секретарь, сосед, сын, шут, барин, гость, дочь, интеллигент, плотник, подхалим, сатана, герой, сирота, столяр, татарин, хам, ямщик, акробат, аристократ, атаман, вдова, гончар, дьяк, идиот, кузнец, пастух, писарь, молодец, старик, чудак, инспектор, повар, сапожник, учитель, чиновник, лікарь.

У лінгвометодичній проєкції (наприклад, при складанні навчальних словників, лексичних мінімумів і т. п.) цей список може коригуватися як з урахуванням конкретних "факторів валентності", так і з урахуванням комунікативної цінності НО та інших критеріїв.

Зіставлення властивостей "ядра" класу НО, визначеного на основі кількості мотивованих ними дериватів, з властивостями класу НО загалом за розглянутими вище "факторами валентності" доводить, що всі знайдені фактори дериваційно релевантні і є беззаперечно системоформуючими у російському словотворі (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Фактори валентності у "ядрі" класу назв осіб в порівнянні з класом НО загалом (в %)

Фактори	Клас НО у цілому	68 "ядерних" НО
Непохідність	29,8%	83,8%
Похідність	70,2%	16,2%
Багатозначність	13,1%	55,9%
Однозначність	86,9%	44,1%
Домінантність	12,3%	42,6%
Антонімічність	2,9%	10,3%
Первісність	63,1%	91,1%
Запозиченість	36,9%	8,8%
Односкладовість	3,6%	23,5%
Віддєслівність	32,3%	72,7%

Наші матеріали засвідчують, що всі перелічені фактори зумовлюють не "жорсткі", а надто "м'які" дериваційні закономірності.

Характер закономірностей словотвору в цій роботі розглядається як на "макрорівні" (закономірності, що "працюють" на матеріалі всього масиву НО), так і на "мікрорівні" (закономірності впливу того чи іншого фактора на словотвірну валентність окремого НО). Прикладом "мікрозакономірностей" є вплив різних факторів на ступінь словотвірної валентності окремих НО. В кожному конкретному випадку ці фактори спрацьовують як комплекс причин, і визначити конкретний "вклад" тільки одного з них практично неможливо. Наприклад, важко відповісти на запитання, чому НО типу *обжора*, *приживала*, *брюзга* і ін. вирізняються дуже низькою словотвірною валентністю (0,39 деривата в одній парадигмі): тому, що ці слова, як правило, характеризуються зниженим стиліс-

тичним забарвленням чи тому, що утворені з допомогою малопродуктивних та непродуктивних афіксів, чи тому, що належать до граматичної категорії *pluralia tantum*? Мабуть, тут важить і перше, і друге, і третє. Можна лише припустити, що НО шпик "сьпик, тайный агент полиция", позначене як розмовне та зневажливе, має нульову валентність через свої стилістичні властивості та іншомовне походження (пор. польське szpieg). Інших факторів, які обмежують валентні властивості цього слова, нема. тим паче воно непохідне, односкладове, його основа закінчується на -к (саме у таких НО у нашому матеріалі високий показник валентності).

Безперечно, стилістичні властивості даного НО вплинули на його словотвірну валентність, але незаперечним є й інше: зіграли свою роль у цьому випадку і відносна маловживаність, невисока значимість денотата у житті рядового носія мови, наявність синонімів (пор.: сьпик, филер, тайный агент, ищейка, легавый, соглядатай).

"Макрозакономірності" в деантропонімному словотворі пов'язані з визначенням угруповань одиниць даного класу, що характеризуються однаковою словотвірною валентністю. В переліку розглянутих факторів словотвірної валентності НО основне місце займає непохідність/похідність - фактор формально-семантичного характеру. Чи можливо знайти "чисто семантичний" загальний фактор, що зумовлює валентні розбіжності НО? Згідно з нашими даними, ствердна відповідь на це питання пов'язана з розмежуванням сигніфікативно, номінативно та конотативно орієнтованих НО (тобто НО, орієнтованих здебільшого "на поняття", "на денотат" або "на оцінку"), пор.: *человек* - *бородач* - *дурак*.

Очевидно, що і всі деантропонімі словотвірні значення можуть бути розділеними на сигніфікативно, номінативно та конотативно орієнтовані, як і те, що одиниці "однорідної" орієнтації в процесі словотвору тяжіють одна до одної. Закономірності такого взаємотягіння (поєднуваність сигніфікативно орієнтованих мотивуючих основ і такої ж орієнтації словотвірних значень і т.д.) виразно простежується на рівні конкретних словотворчих мікрокатегорій (див. II розділ дисертаційного дослідження).

У другому розділі "Система деантропонімічних словотвірних значень та закономірності їх реалізації" розглянуто основні питання ономаціологічного аспекту, пов'язані з аналізом словотвірної семантики деантропонімічних дериватів та закономірностей їх утворення.

Пошук "мікрозакономірностей", тобто конкретних закономірностей реалізації того чи іншого *словотвірного значення*, передбачає вирішення трьох головних задач: 1) визначення *всіх* СЗ, що можуть виражатися деантропонімічними дериватами; 2) перелік усіх *засобів вираження* кожного з деантропонімічних СЗ; 3) пошук *закономірностей реалізації* кожного СЗ і, в міру можливостей, закономірностей вибору того чи іншого засобу вираження СЗ (дериваційного форманта).

Стандартизований набір словотвірних значень, що складають типову словотвірну парадигму (ТСП) російських НО представлений чотирма зонами: субстантивною, ад'єктивною, дієслівною та адвербіальною. ТСП НО містить в собі 27 одиниць (рахуючи тільки СЗ, що відносно регулярно виражаються некореневими словотвірними морфемами - префіксами, суфіксами), а саме: субстантивний блок, що найвагоміший, містить 21 СЗ: 1) "оцінюваність" (наприклад. солдатушка, сибирячок); 2) "зменшеність" (мужичок, гномик); 3) "збільшеність" (мужичина, человечище); 4) "недорослий" (цыганенок, пастушонок); 5) "спільність" (согражданин, со-режиссер); 6) "колишній" (екс-министр, экс-чемпион); 7) "збірність" (человечество, солдатня); 8) "жіночість" (ровесница, чешка); 9) "дружина" (генеральша, старостиха); 10 "абстрактне явище..." (героизм, человечность, лингвистика); 11) "конкретний предмет..." (матроска, слесарня); 12) "старший, головний..." (архиепископ, обер-бургомистр); 13) "помічник, підлеглий..." (подполковник, проректор); 14) "стунінь спорідненості" (правнук, прадед); 15) "некровна спорідненість" (отчим, мачеха, пасынок, падчерица); 16) деривати з префіксом не- (нежилец, немарксист); 17) "противник" (антифашист, антисемит); 18) "подоба" (негроид, кретиноид); 19) "несправжній" (квазимарксист, псевдоклассик); 20) "винятковий за якостями" (обер-враль, протобестия); 21) "той, хто достатньо мірою не виявляє якостей особи" (недочеловек, недомастер).

Ад'єктивний блок формують три словотвірних мікрокатегорії: 22) "відносна ознака" (слесарский, художницкий); 23) "приналежність" (мамин, комиссаров); 24) "якісна ознака, подібність" (шельмоватый, фанаберистый).

Дієслівний блок складають деривати зі значеннями: 25) "типова дія" (рыбачить, чаевничать); 26) "наділяти(ся), позбавляти(ся) якостей особи" (осереднячить, раскулачить).

Адвербіальний блок становлять деривати однієї словотвірної мікрокатегорії 27) "адвербіальність" (мастерски, по-хамски).

У роботі засоби вираження того чи іншого СЗ і закономірності його реалізації розглядаються на рівні окремих СМК. Так, наприклад, СЗ якісної ознаки реалізується в словотвірних парадигмах 45 НО в літературній мові з допомогою трьох основних суфіксів: -оват-, -ист-, -лив- (хамоватый, хулиганистый, ябедливый - всього 42). Ще три деривати з цим значенням утворені з допомогою суфіксів -аст-, -ейш-, -овит-. В словниках неологізмів засвідчені такі деривати: пройдошистый, вундеркиндистый, шалопаистый, уваленистый; як оказіональні трактуються цими словниками мальчиговатый, хамистый, иностранистый. У художній літературі нами зафіксовані деривати турковатый, калмыковатый (М. Шолохов); партнеристый (О. Казанцев); солдатистый (О. Солженіцин); сутенеристый, шлоховатая (Дж. Д. Селнджер, пер. з англ. Р. Райт-Ковальової).

Вирішення завдань, пов'язаних з визначенням закономірностей реалізації кожного з деантропонічних словотвірних значень, передбачає створення словотворчо релевантної, тобто значимої для формулювання закономірностей деантропонічного словотвору, типології цих СЗ. За нашими даними, як і у випадку визначення словотворчо релевантної класифікації НО, найбільш значимим є розподіл усіх деантропонічних СЗ на три розряди: сигніфікативно, номінативно та конотативно орієнтовані. Так, у групу номінативно орієнтованих входять ті СЗ, котрі пов'язуються перш за все з конкретними уявленнями, пор. СЗ приналежності (наприклад, **мамин, соседов**). У групу сигніфікативно орієнтованих входять ті значення, в яких домінує абстрактне уявлення, наприклад, СЗ "відносна ознака" (**учительский, иждивенческий**). У тих випадках, коли в словотвірних значеннях домінує оцінний компонент, воно входить до групи конотативно орієнтованих, пор., наприклад, СЗ оцінності (**воришка, сиротка**): "винятковий за якостями" (**обер-враль, архишлут, суперфорвард**) і ін.

Між угрупованнями значень різної орієнтації не завжди легко визначити межу. Складно оцінити "міру номінативності та сигніфікативності" у цілої групи значень, пов'язаних, з одного боку, з абстрактним уявленням (сигніфікат), а з другого, виразно розрізняється і зорове конкретне уявлення ("зоровий" денотат, особа з тими чи іншими характеристиками). За нашими даними, 13 з 21 СЗ в складі субстантивного блоку ТСП НО потрібно кваліфікувати як *сигніфікативно-номінативні*. Співвідношення "денотат - сигніфікат" в рамках цих значень різне. Так, наприклад, СЗ "жіночість" та "колишній" тяжіють до групи сигніфікативно орієнтованих. В той же час деривати зі значеннями "ступінь спорідненості", "дружина", "старший, головний...", котрі або фіксуються в закритих системах (терміни спорідненості), або належать до непродуктивних або малопродуктивних типів, тяжіють до угруповання номінативно (денотатно) орієнтованих СЗ.

Чим "сигніфікативніший" (абстрактніший) або "конотативніший" зміст того чи іншого СЗ, тим більш регулярно утворюються відповідні деривати. [навіпаки, чим "номінативніші" СЗ, тим нижча їх можливість реалізуватися в поєднанні з основами НО:

Досліджуючи закономірності поєднуваності/"непоєднуваності" лексичних значень мотивуючих з деантропонічними СЗ, ми визначаємо семантичні "правила" словотвору. Так, наприклад, якісні прикметники здебільшого мотивовані конотативно орієнтованими НО, які найчастіше характеризують особу з негативного боку. Це дозволяє сформулювати наступний висновок: конотативно орієнтовані НО в сучасній російській мові можуть мотивувати якісні прикметники. Подібне правило має досить "м'який" характер, тому що не існує методик, які дозволяють чітко розмежувати конотативні та "неконотативні" НО. Поява якісних прикметників у

парадигмах на перший погляд "неконотативних" НО **блондин, старик** і т.д. (пор.: **блондинистый, стариковатый**), як і оціночних дериватів у парадигмах НО **учитель, писарь** і т.ін. (пор. деривати зі значенням оціночності: **учителюшка, писарюшка** і т.д.) - свідчення умовності поділу класу НО на оціночні та "неоціночні". Здатність НО переходити в розряд конотативно орієнтованих обумовлена їх "семантичною двоякістю", що виникає внаслідок того, що НО постійно асоціюється з діями, вчинками, поведінкою людей.

Словотворчі "правила" можуть мати і "жорсткий" характер. Наприклад, СЗ "старший, головний..." і "помічник, підлеглий..." можуть реалізуватися *тільки* у парадигмах НО з семами "звання", "посада"; СЗ "ступінь спорідненості" і "некровна спорідненість" реалізуються *тільки* у парадигмах НО з семою "спорідненість".

При синтезуванні дериватів з тим чи іншим значенням важливими є питання, пов'язані з формальним взаємоприспосуванням мотивуючої основи і словотворчого форманта. "Правила" морфологічних перетворень поряд з "правилами" вибору мотивуючих та словотворчого форманта, складають головну (мінімальну) групу закономірностей, виявлення яких необхідне у дослідженні, орієнтованому на словотворчий синтез.

Дуже нечислені ділянки деантропонімного словотвору піддаються "алгоритмізації". Такі фрагменти пов'язані перш за все з СЗ, які реалізуються з допомогою одного афікса. Так, наприклад, СЗ "колишній" у парадигмах НО зі семою першості легко реалізуються додаванням (приєднанням) префікса **екс-**, пор.: **чемпион + екс- = екс-чемпион; министр + екс- = екс-министр** і т.д. Легко також синтезуються деривати з префіксом **не-** (**нелюбимець, неказак**), "винятковий за якостями" (**супертенісист, супертренер**).

За винятком двох ("некровна спорідненість" та "ступінь спорідненості"), деантропонімі словотвірні мікрокатегорії є відкритими, можуть розширюватися в той чи інший період розвитку мови. В сучасній російській мові дуже високою є продуктивність СЗ "колишній", причому у парадигмах не тільки НО із семою першості, пор.: **екс-ученик** (Комс. пр., 21. 07. 1994), **екс-боксер** (Сов. спорт, 8. 11. 1990), **екс-спікер** (Моск. комс., 25. 02. 1994), **екс-професіонал** (Труд, 10. 03. 1994), **екс-депутат** (Континент, 1994, № 3), **екс-аргентинець** (Спорт-експрес, 22. 02. 1996); **екс-спецазовець** (Ф. Незнанский, "Операция "Фауст") і ін. - всього 53.

Матеріали неографії дозволяють також виявити найбільш продуктивні форманти, з допомогою яких сьогодні реалізуються деантропонімі СЗ. Зокрема, можна констатувати, що найбільш продуктивним суфіксом зі значенням якісної ознаки **-жест-**, з допомогою якого утворено найбільш

новоутворень, пор.: пройдошистый, шалопаистый, вундеркиндистый, уваленистый, хамистый, партнеристый, солдатистый, сутенеристый, иностранистый.

У висновках дисертації, які виносяться на захист, коротко викладено основні результати дослідження:

1) Головними факторами, що сприяють високій словотвірній валентності НО, є їх немотивованість, багатозначність, здатність бути домінантними синонімічних рядів та членами антонімічних пар, мінімальна фонетична довжина; саме такі НО складають "ядро" класу, служать основою розвитку та збагачення лексики.

2) Словотворчо релевантна класифікація НО базується на когнітивних механізмах функціонування мовної системи. Сигніфікативно, номінативно, конотативно орієнтовані НО намагаються реалізувати в своїх парадигмах відповідно сигніфікативно, номінативно, конотативно орієнтовані словотвірні значення. Чим менша доля сигніфікативного і більша доля номінативного компоненту в словотвірному значенні, тим вищою є ступінь складності дериваційних закономірностей, нижча регулярність їх реалізації в наборах конкретних дериватів і менше можливостей прогнозувати шляхи розвитку тої чи іншої словотворчої категорії (мікрокатегорії).

3) Системоформуючими параметрами деантропонімної словотворчої семантики є належність до певної частини мови, категорії абстрактність/конкретність, транспозитивність/модифікаційність/мутаційність, віднесеність до того чи іншого когнітивного типу значень.

4) На рівні окремих словотвірних категорій (мікрокатегорій) можливе визначення "правил" словотвору, прогнозування подальшого розвитку цих фрагментів деантропонімного словотвору, тобто формулювання "жорстких" правил словотвору, котрі дозволяють відповісти на запитання "як можна робити нові слова" (Л.В. Щерба).

5) Дослідження закономірностей реалізації того чи іншого словотвірного значення в російських неографічних джерелах на фоні закономірностей, які функціонують в кодифікованій мові, робить можливим визначити тенденції еволюції системи деантропонімного словотвору в рамках "динамічної синхронії".

Основний зміст дисертаційної роботи викладено у таких публікаціях:

1. Словообразовательная парадигматика русских существительных со значением лица // Материалы V республиканской научной конференции молодых лингвистов.-Ереван, 1988.-С. 202-204.

2. Психолингвистический эксперимент в системе методов изучения словообразовательной валентности наименований лица по этнической от-

несенности // Научные разработки и достижения молодых ученых - народному хозяйству: Тезисы докладов.-Ужгород, 1989.-С.153.

3) Методика лингвистического анализа словообразовательной парадигматики русских существительных // Актуальные вопросы изучения и преподавания русского языка и литературы в условиях перестройки / Методические указания к изучению и преподаванию лингвистических и литературоведческих дисциплин.-Ужгород, 1989.-С.9-10.

4) О словаре сочетаемости словообразовательных морфем русского языка // Актуальные вопросы изучения и преподавания русского языка и литературы в условиях перестройки / Методические указания к изучению и преподаванию лингвистических и литературоведческих дисциплин.-Ужгород, 1989.-С.11-13.

5) Словообразовательная валентность терминов родства и свойства и наименований лиц по этнической отнесенности в современном русском языке // Научные разработки и достижения молодых ученых - народному хозяйству: Тезисы докладов.-Ужгород, 1989.-С.105-109.

6) Словообразовательный потенциал немотивированных существительных наименований лиц в русском языке // Научные разработки и достижения молодых ученых - народному хозяйству: Тезисы докладов.-Ужгород, 1990.-С.7.

7) Особенности реализации адъективной, глагольной и адвербиальной зон типовой словообразовательной парадигмы русских существительных со значением лица // Новые разработки в области естественных и гуманитарных наук. Ч.2.-Ужгород, 1990.-С.314-319.

8) О методике определения состава типовых словообразовательных парадигм имен существительных со значением лица // Актуальные вопросы словообразовательного анализа и словообразовательного синтеза: Сборник научных трудов.-К.: УМК ВО, 1991.-С.117-124.

9) О метаязыке формулировки семантических закономерностей деантропонимической деривации в современном русском языке // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Материалы IV республиканской конференции. Ч.2.-Гродно, 1992.-С.87-89.

10) Наричательные антропонимы в русской неологии // Тези доповідей 47-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу Ужгородського державного університету (Секція філологічних наук).-Ужгород, 1993.-С.29

11) Дериваты со значением уменьшительности в составе словообразовательных парадигм русских наименований лица // Тези доповідей 49-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу філологічного факультету Ужгородського державного університету.-Ужгород, 1995.-С.60.

12) Когнитивные типы лексических и деривационных значений в системе деантропонимического словообразования // Тези доповідей 50-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу філологічного факультету Ужгородського державного університету. Ужгород, 1996. - С.17-18.

Капраль М.И. Словообразовательная валентность и словообразовательная парадигматика наименований лиц в русском языке.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 - русский язык. - Киев, Киевский университет имени Тараса Шевченко.

В диссертации исследуется система деантропонимического словообразования в ее функционировании. На основе конкретных данных определены основные факторы, обуславливающие высокую (либо низкую) словообразовательную валентность русских наименований лиц; определена ядерная часть класса наименований лиц; предложена словообразовательно релевантная классификация наименований лиц; определен состав типовой словообразовательной парадигмы единиц данного лексического класса; на уровне словообразовательных категорий (микрокатегорий) исследуются закономерности реализации деантропонимических словообразовательных значений в наборы дериватов, составляющих конкретные словообразовательные парадигмы наименований лиц.

Kapral M.I. Word-formation valency and word-formation paradigmatics of persons denomination in Russian.

The dissertation is for competition of a degree of candidate of philological sciences field 10.02.02 - Russian language. University named after Taras Shevchenko, Kyiv.

The system of deanthroponimic word-formation in its functioning is studied. Main facts caused high (or low) word-formation valency of persons denomination in Russian are defined on the basis of the data. Word-formation and relevant classification of persons denomination is suggested. Principal part of persons denomination class and standard word-formation paradigmatics composition of the very lexical class are determined. Realization of deanthroponimic word-formation meanings in derivatives set appropriateness are investigated on the level of word-formation categories (micro-categories).

Ключові слова: назви осіб, словотвірна валентність, словотвірна парадигматика, деантропонімний словотвір, словотворчо релевантна класифікація лексичних одиниць.

М. К. Ж.

Підписано до друку 10. 02. 97 р. Формат 60x84/16. Друк. арк. 4.0. Зам. 2580. Тираж 100.
Відкрите акціонерне товариство "Патент". 294013 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101.

1992

AB 36.944